

II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-Avrupa Ticarî İlişkilerinde Bağcılığın Önemi

Ahmet Çandır*

Osmanlı Avrupa Ticarî İlişkilerinin Genel Görünümü (1600-1900)

17. yüzyılda Osmanlı Devleti kendine güveninden bir şey yitirmeyişe de askerî, malî, idarî ve toplumsal alanda pek çok olumsuz durumla karşılaşmıştı. Habsburglar ve Safeviler karşısında uğranan yenilgilerden sonra denetlenemeyen pahalılık, taşrada nüfuz sahiplerinin artan etkileri ve süregelen ayaklanmalar, merkezi iktidarın etkili yönetme gücünü önemli ölçüde azaltmıştı.¹ Fakat tüm bunlara rağmen bu yüzyıl içerisinde ticaret sektörü olumlu gelişimler de gösterdi. Osmanlı tüccarları Felemenkli, İngiliz, Fransız ve Venedikli rakipleri karşısında gerileme gösterebilirlerse bile, Osmanlı Devleti'nin büyük şehirlerde yerleşik yabancı topluluklar üzerindeki denetimini gevşetmeye başlaması hem yabancı hem de yerli tüccarların iç ticarete öncekine kıyasla daha aktif örgütlenmelerine olanak tanıdı. Bu olanak sayesinde Osmanlı köylüsü ürün yelpazesini genişletme ve pazara sunma imkanlarını artırabilirdi.² Pazar olanakları 16. yüzyılın sonlarından itibaren doğu Akdeniz'de daha çok olgunlaşmaya başladı. Bu süreçte kuzeybatı Avrupa ve Hollanda pazarlarında sürdürülen rekabetin doğu Akdeniz'e de sirayet etmeye başlaması, Osmanlı-Avrupa ticarî ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcını oluşturdu. Bu dönemden itibaren Venedik ve diğer İtalyan kent devletlerinin Doğu Akdeniz ticareti üzerindeki denetimi kaybolmaya başlayarak Hollanda ve İngiltere ön plana çıkmaya başladı.³ İngiltere ve Hollanda'nın doğu Akdeniz ticaretine resmen girmesiyle doğu Akdeniz ticareti, başka bir deyişle levant ticareti uluslararası

* Öğretmen, İzmir/TÜRKİYE, ahmettcandir35@gmail.com

1 Daniel Goffman, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 257.

2 Goffman, *age.*, s. 249.

3 Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim, İstanbul 2007, s. 162; Yahya S. Tezel,

bir görünüme bürünmeye başladı. Bu döneme kadar Akdeniz'in doğusunda kendi iç dünyasında kalan ticaret, Avrupa'nın hem değişen hem de yükselen denizcilik ve ticaret gücüyle gittikçe genişledi.⁴

Osmanlı ile ticarî ilişkilerinin genişlemesine paralel olarak Avrupalı devletler Edirne, Selanik ve Antalya başta olmak üzere pek çok 17. yüzyıl Osmanlı şehirlerinde tesirlerini hissettirdiler. Bununla beraber Osmanlı Avrupa ticarî ilişkilerinde Akdeniz havzası, Avrupa'nın değişen ve artan talebi doğrultusunda gittikçe önemini artırdı.⁵ Bu önem arttıkça İstanbul, İzmir ve Halep ticaretle uğraşan ulusların odak noktası olarak belirginleşti. 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı ekonomisi yüzyılın ilk on yılında çeşitli ticarî sektörlerde genişlemesini sürdürüyordu. Uzak pazarlar, ismi geçen büyük pazar ekonomilerine sahip şehirler için sinai üretimlerini artırıyorlardı.⁶ Öte yandan Fransızlar Akdeniz havzasında Osmanlı ile ticarî bağlarını bir önceki yüzyıla kıyasla daha çok önemser hale gelmişti. Fransa, 18. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber İngiltere'yi geri planda bırakarak Osmanlı Devleti'nin Avrupa da en fazla ve en önemli ticarî muhatabı olmuştu.⁷ Bu yüzyılda Fransa'nın haricinde Osmanlı Devleti'nin dış ticarete yoğun olarak bağ kurduğu diğer bir devlet ise Avusturya idi. Osmanlılar 18. yüzyılın son çeyreğinde Avusturya'ya yönelik mal ihracatını 3 milyon florin tutarından 9 milyon florin tutarına çıkarabilmişti.⁸ Akdeniz havzasında genişleyen bu ticaret ağı Karadeniz'de de kendini hissettirdi. 1774 yılında Osmanlı ile Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın ardından Karadeniz uluslararası ticarete yönelik gemi trafiğine resmen açıldı. Başta Rusya olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin de Karadeniz serbest ticaretine katılmasıyla beraber Karadeniz havzası da en az Akdeniz havzası kadar Osmanlı-Avrupa ticarî ilişkilerinde önemli bir rol üstlendi.⁹ Söz konusu ticaret havzaları 19. yüzyılın ilk yarısında dünyadaki

Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950), Yurt Yayınları, Ankara 1982, s. 60.

4 Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti", *Türkiye Tarihi 1603-1839*, ed. Suraya Faroğlu, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, s. 348.

5 Bu kentlerin ortak yanı, tümünde Felemenk, İngiliz, Fransız ve Venedik cemaatlerine ait yabancı yerleşimlerin ve bunların yabancı yöneticilerinin bulunmasıydı. Goffman, *age.*, s. 257.

6 Özellikle dokuma sanayisinde üretim artışı ve yayılma belirgindir. Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s. 210.

7 Detaylı bilgi için bk. Eldem, *agm.*, s. 359; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul 2007, s. 88.

8 Detaylı bilgi için bk. Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993, s. 27.

9 A. Üner Turgay, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, çev. Gül Çağalı Gü-

iktisadî değişmeyle beraber Avrupa ticaret ağının daha da önemli bileşenleri haline geldiler. Bu dönemde Sanayi Devrimi'ni tamamlayan İngiltere çeşitli savaşlar sonucunda Fransa'yı saf dışı bırakarak dünya pazarlarında rakipsiz bir hale gelmişti. Fakat İngiltere ile eş zamanlı sanayi devrimini tamamlayamayan diğer Avrupa devletleri korumacı önlemlerle, İngiltere'yi kendi pazarlarından uzak tutmaya çalışıyorlardı. Bu durum İngiltere'yi kendi kıtasının ötesindeki ticaret dünyasına dahil olmaya itti.¹⁰ Bu süreçte Osmanlı kıta sahanlığının potansiyel verimliliği İngiltere için oldukça cazip bir bölge olarak belirginleşti ve İngiltere'nin Osmanlı ile ticaret hacmi 1820'lerden sonra gittikçe büyüdü. Sanayi Devrimi'nin etkilerinden doğan yeni dünya ekonomik koşullarında Osmanlı Devleti'nin serbest ticarete açılmama konusunda direnç göstermesi pek de mümkün olmadı.¹¹

19. yüzyılın ortalarına doğru Avrupalı devletler serbest ticarete açılmamayı dönemin ekonomi konjonktürüne aykırı bir tutum olarak benimsediler ve pek çok devleti yüzyılın yeni ekonomi modeli olan serbest ticarete uymayı davet ettiler, davete uymayanları ise serbest ticarete zorladılar. Bu bağlamda Osmanlı Devleti, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasıyla dünya ekonomisine bağlanarak yeni bir dönem içerisine girdi ve birkaç yıl içinde Fransa ve diğer Avrupa hükümetleriyle benzer sözleşmeler imzalanmasıyla Osmanlı ekonomisi Avrupadaki sanayi birikimi için önemli bir pazar haline dönüştü.¹² Bununla beraber 19. yüzyılın ikinci yarısında Kırım Savaşı sonrası imzalanan Paris Barış Antlaşması'yla Osmanlı İmparatorluğu devletler arası sisteme girişi de uluslararası tanınırlığını pekiştirdi.¹³ Bu pekişmeden sonra 1870'li yıllara kadar Osmanlı Devleti, Avrupa'nın değişen ithalat taleplerini göz önüne almaya çalışarak ihracata önem vermeye başladı ve bu yıllar ithalattan ziyade ihracatın ön plana çıkmaya başladığı yıllar oldu.¹⁴ Bununla birlikte konu bağcılık olduğu için bu bölümde Osmanlı Devleti'nde üzümün üretimi ve üretilen üzümün ihracata yönelişinden de ayrıca bahsetmek yerinde olacaktır.

ven, Çağlar Keyder ve Diğerleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994, s. 3.

10 Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 31.

11 Şevket Pamuk, *age.*, s. 31.

12 Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim, İstanbul 1995, s. 69; Tezel, *age.*, s. 64.

13 Kemal Beydilli, "Paris Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 34, 2007, s. 169-171.

14 Kasaba, *age.*, s. 75.

Osmanlı topraklarında bataklık alanlar hariç her arazi bağ yetiştirmeye uygundu. Bağ yerinin hazırlanması için öncelikle toprağın kirizma¹⁵ pullarıyla derin sürmek gerekiyordu. Bu şekilde asma kökleri toprakta kolayca uzayabiliyor ve muhtaç olduğu yaşlığı elde edebiliyordu. Üzümleri kurutulacak bağlarda ve şaraplık bağlarda toprak derin sürülüyordu. Ayrıca Bağlara dikilen asmalar tohumlardan başka çelikler ve daldırmalarla çoğaltılırdı. Bununla beraber büyük dere ve nehirlerin katkısıyla oluşan münbit ovalardaki bağlar daha çok hasılat verirdi. Çok az su tutan hafif yerlerde ise hasılat az olurdu. Hasılatı muntazam bir hale getirmek için dalları budama usulüne müracaat edilirdi. Kısa budama ve uzun budama gibi iki usul mevcuttu. Budama mart ayında havaların yumuşamasıyla yapılmaya başlanırdı. İklimin daha ılıman olduğu yerlerde budama işlemi bu aya kadar bitmiş olmalıydı. Yeni dikilen bağlara ise “yenice” denilmekteydi. Bunları yabani otlardan ve bilhassa ayırıktan kurtarmak için yaz mevsiminde birkaç defa çapalanmalıydı. Sıcak iklimlerde ve çabuk ısınan kırmızı ve esmer renkli topraklarda üzümler daha tatlı olurdu.¹⁶ Osmanlı topraklarında bağcılık 18. yüzyıla kadar genel olarak ev içi ihtiyaca yönelik yapılıyordu. Dış ticarete yönelik üretimler de yer yer söz konusuydu. Özellikle İzmir ve çevresinde üretilen üzümler Avrupalı tüccarların İzmir’de limana naklettikleri ürünler arasındaydı¹⁷. Bu durum 18. yüzyıldan itibaren gittikçe çoğalarak ihraç amaçlı tarımsal üretime önem kazandırdı ve bu durum en net bağcılığa oldukça elverişli olan İzmir ve art alanında belirginleşti. 18. yüzyılda Britanya, devletin en üst kademesinin ihtiyacını karşılamak için İzmir’den sınırlı miktarlarda içlerinde üzümün de bulunduğu kurutulmuş meyve ithal ediyordu¹⁸. İzmir’in art alanından çıkıp İzmir limanı aracılığıyla dağıtılan üzümün tüketimi evrensel bir boyut kazandıkça marka değeri yükseldi. Marka değeri yükseldikçe de pazar olanakları genişledi¹⁹. 1811 ile 1820 yılları

15 Toprağı altındaki derin kısmı üste çıkarmak ve üstü alta gelmek üzere kazmağa kirizma denirdi. Kirizma faaliyeti 0,80 ve 1,50 metreye kadar değişmekteydi. Kirizma yapılmayan yerlerde köklü veya köksüz çubuklar çukurlara dikilirdi ki bu da bir nevi kirizma ile aynı şeydi. Hüseyin Kazım Kadri, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul 1914, s. 64.

16 Kadri, *age.*, s. 61-65.

17 Elena F. Syrett, *18. Yüzyılda İzmir’de Ticaret (1700-1820)*, çev. Çiğdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, İzmir 2006, s. 20.

18 18. yüzyılda İzmir’den dış ticareti gerçekleştirilen tarıma dayalı en önemli ürünler ipek, moher ipliği, keçi yünü pamuk ipliği ve yün idi. Üzüm ikinci derecede önemli ürünler arasında bulunuyordu. Detaylı bilgi için bk. Syrett, *age.*, s. 28.

19 Çeşme ve Kuşadası 19. yüzyılların ilk yıllarında tohum, meyve şarap, üzüm ve incir gibi ürün-

arasında Philadelphia, Baltimor, Boston, New York, Salem, Havana, Brazil ve St. Bartolomeo'dan çıkan Amerikan gemileri yönlerini İzmir'e çevirmeye başladı. İzmir'e gelen Amerikan gemileri sayesinde Amerika ile kuru üzüm ticareti kuvvetlendi. Benzeri bir durum diğer Avrupalı devletlerle de yaşandı. 19. yüzyıldan itibaren dünyaca önemli bir pazar kabul edilen İngiltere ve Fransa da Osmanlıdan ithal edilen kuru üzüm çoğu zaman tüketilen bir ürün oldu²⁰ Aynı durum Avusturya için de geçerliydi. Avusturya İngiltere'den az Fransa'dan daha fazla Osmanlı kuru üzümü satın aldı. Aynı zamanda Osmanlı Hükümeti üzümlerinin uluslararası tanıtımına büyük önem verdi ve 1855 de Paris'te, 1862'de Londra'da açılan sergilere katılım gösterdi. Bu sergilerde Avrupa'nın tarımsal sanayide kullanabileceği kuru üzümünü de tanıttı²¹. Gerek Osmanlı Devleti'nin çabaları gerekse Avrupalı devletlerin Batı Anadolu ekseninde Osmanlı üzümlerine eğilim göstermesi üretimde sıkıntılar yaşansa bile üzüm rekoltesinde 19. yüzyılın sonlarında 43.000 tondan 54.600 tona yükselen bir büyüme gerçekleşiyordu.²² Bu yaşananların arka planında "Sultaniye" ismiyle bilinen, en nitelikli kuru üzümün başlıca merkezlerinden birinin İzmir ve art alanı olması yatmaktaydı. İzmir ve art alanı sözü geçen kuru üzümü sayesinde küresel üzüm pazarında nüfuzlu bir konum edindi ve başta en yakın rakibi Yunan üzümleri olmak üzere uzak rakiplerinin üzümleri karşısında bile rekabetçi gücünü hissettirdi²³.

Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticarete entegre olması Avrupalı devletlerin Osmanlı topraklarında tarımsal sanayiye yönelik yetişen ürünlere üzüm örneğinde olduğu gibi yakından ilgi göstermeleriyle alakalıydı. Avrupalı devletlerin bu artan ilgisi sonucunda Osmanlı Devleti'nde beş önemli liman şehri eskisine nazaran çok daha büyük bir rol üstlendi. İstanbul en büyük ithalat limanıydı. Trabzon, Rusya ve İran'a olan transit ticaretiyle uğraşılıyor, Beyrut ise daha çok ihracata dönük bir şekil çiziyordu. Selanik ve İzmir hem ithalat

lerini Avrupa'ya sadece İzmir yoluyla ihraç edebiliyordu. Syrett, *age.*, s. 28.

20 Elena F. Syrett, "XVIII. Yüzyıl Başından, XX. Yüzyıl Başlarına Krala Gemiyle İzmir'den Giden Sultaniye Kuru Üzüm İhracatı", *Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu "Konferans Bildirileri"*, çev. Mehmet Kuru, ed. Alp Yücel Kay, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2017, s. 123-124.

21 Abdullah Martal, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresinde Sanayi ve Ticaret*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1992, s. 30.

22 Abdullah Martal, "XX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu'da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler", *Tariş Tarihi, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi*, İzmir 1993, s. 16.

23 Syrett, *agm.*, s. 131.

hem de ihracat ile uğraşan gelişmiş dış ticaret noktalarıydı. Bu noktalarda dış ticaretin akışında Rum kökenli araçlar büyük rol oynuyordu. Özellikle batı Anadolu bölgesinde çok aktif idiler. Bu bölge İngiltere ile Osmanlı Devleti arasındaki ticaretin en yoğun olduğu bölgelerden biriydi.²⁴ 1870'lerle beraber Almanya da bu piyasaya dahil oldu.²⁵ Almanya Osmanlı dış ticaretindeki payını, 1880'lerde özellikle Büyük Britanya aleyhine genişletmeye başladı.²⁶ 1880'ler aynı zamanda yabancı yaptırımların Osmanlı ülkesinde çoğaldığı yıllardı. 19. yüzyılın sonlarında en yoğun yabancı yatırımlar Alman ve Fransız şirketlerinin yaptıkları raylı sistemler ile gerçekleşti.²⁷ Tüm bu yaşananlar Osmanlı ekonomik düzenini iyice "parasallaştırdı" ve tarımı gündelik geçim olmaktan çıkardı, tarımsal ürünlere ticarî bir değer yükledi ve Osmanlı üreticisine elde ettiğiyle yetinmek yerine daha fazla üretim daha fazla kazanç arzusu aşıladı.²⁸

19. Yüzyıl Osmanlı-Avrupa Ticarî İlişkilerinde Tarım

Osmanlı İmparatorluğu her dönem tarıma bağlı bir görünümdeydi, vergi kaynaklarının çoğunu tarımsal araziler oluşturuyordu ve bu durum 19. yüzyılda dış ticarete pazarladığı ürünlerin büyük bir bölümü tarım ürünleri olarak devam etti. İmparatorluk içinde çok çeşitli ürünler yetiştiriyordu, ürünler bölgeden bölgeye farklılık gösteriyordu. Anadolu'nun kıyı bölgelerinde pamuk, incir, üzüm ve tütün yerel ve yabancı alıcılar için, diğer ürünler ise yakın çevredeki tüketiciler için üretiliyordu. 19. yüzyılın başlarında, Osmanlı çiftçilerinin büyük bir bölümü gündelik geçimleri için, Osmanlı kent ve kasabalarında pazarlamak için ve ihracatçı tüccara satmak için üretim yapıyordu.²⁹ Fakat bu durum yüzyılın ikinci yarısına doğru dünya ticaretinde kendisine yer buldukça serbest ticaret modelinde değişti. II. Abdülhamid dönemine gelindiğinde ihracat odaklı bir tarım modeli dönemin hâkim görüşü

24 Reşat Kasaba, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 80; Kurmuş, *age.*, s. 74, 87.

25 Kıray, *age.*, s. 24.

26 Onur Çapar, *Osmanlı Devleti'nde Fransız Sermayesi (1838-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019, s. 342.

27 Pamuk, *age.*, s. 86; Onur Çapar, "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Fransız Demir Yolu Yatırımları", *History Studies*, C 12, S. 3, 2020, s. 1252.

28 Cihan Özgün, "Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak" *İzmir Çevresinde Ticarî Tarım (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2014, s. 234.

29 Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C 6, İstanbul 1985, s. 1556.

olarak iyice pekişti.³⁰ Bu dönemde Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle iyice bütünleşmesi tarımsal gelişme programlarının önemini artırdı ve tarımsal gelişmeyi kalkındırmak için Ziraat Heyet-i Fenniyesi, Halkalı ve Bursa da ziraat mektepleri kuruldu.³¹ Bununla beraber Anadolu tarımının gelişmesi açısından 1876 yılında İstanbul ve taşrada Ticaret ve Ziraat Odalarının kurulması kararlaştırıldı. İmparatorluğun içerisinde kurulan bu odalar aynı zamanda yurt dışına da açılarak şubeler edindiler. Özellikle ticaret odaları Avrupa'nın önemli başkentlerinde bulunarak Osmanlı ürünlerinin tanıtımını yapıyorlar ve Osmanlı Devleti'nin tarımsal ihracatını besleyen bir rol üstleniyorlardı. Aynı zamanda başta Fransa olmak üzere Avrupa'nın tarımsal ve ticarî içerikli süreli yayınlarından edindikleri bilgiler ışığında Anadolu tarımının daha çok modernizasyonu için Osmanlı Devleti'ne öneriler sunuyorlardı.³² Böylelikle uluslararası pazar için üretimde kalite yaygınlık kazanıyordu. Başka bir deyişle Osmanlı köylüsü bir önceki yüzyıla kıyasla daha yoğun bir biçimde hem iç hem dış pazar ilişkilerinin içine çekilmeye çalışılıyordu.³³ Fakat Osmanlı çiftçisinin hem iç hem dış pazar ilişkileri devletin her bölgesinde aynı ölçüde olmadı. İhracata dayalı tarımsal üretim batı Anadolu, Marmara ve Doğu Karadeniz bölgeleriyle, başta Adana olmak üzere Güneydoğu Anadolu bölgesinin bazı yörelerinde şekillendi. Raylı sistemlerin Anadolu'ya gelişiyle İç Anadolu bölgesi de dış ticarete eklendi. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri ise dış pazar ile bütünleşemeyen noktalar oldu.³⁴

Dış pazara entegre olabilen bölgelerin ihracat değerleri açısından en mühim Osmanlı tarım ürünleri ise tütün, buğday, arpa, kuru üzüm, incir, afyon ve pamuktu.³⁵ Pamuğun Osmanlı Devleti'nden ihraç kaynağı İzmir ve Adana'ydı.³⁶ Pamuk on dokuzuncu yüzyılın çok öncesinde de yetiştiriliyor ve büyük miktarda ihraç ediliyordu.³⁷ Aynı zamanda pamuk, Avrupa'nın talep durumuna göre Osmanlı ihracat dengelerini değiştirebilen ürünler arasındaydı. Örneğin 1790 tarihinden başlayarak Amerikan pamuğu uluslararası ticarete kalitesi bakımından

30 Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu*, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008, s. 45.

31 Quataert, agm., s. 1560.

32 Quataert, age., s. 79-83.

33 Pamuk, age., s. 216.

34 Pamuk, age., s. 13.

35 Quataert, agm., s. 1558.

36 Pamuk, age., s. 13.

37 Özgün, age., s. 244.

en çok tercih edilen pamuk türüydü.³⁸ Bu süreçte Osmanlı pamuğu uluslararası ticarete önemli bir konum statüsünde değildi. Fakat 1861 yılında patlak vermeye başlayan Amerikan iç savaşıyla beraber Osmanlı da pamuk üretim ve ihracatı büyük bir sıçrama gösterdi. Avrupalı tekstil sermayedarları Amerikan pamuğundan mahrum kalınca yönünü Osmanlı Devleti'nin pamuk üretim merkezlerine çevirdi. Böylelikle İzmir ve art alanında pamuk üretim ve ihracatı 19. yüzyılda doruklarına ulaşırken Adana'da yeni bir pamuk merkezi kuruluyordu.³⁹

İzmir ve art alanında bu kadar önemli bir ihraç ürünü olan pamuk, devletin sahip olduğu tarıma bağlı gelir kaynakları içinde önemli bir yere sahipti. Bu bakımdan devlet pamuk tarımının teşvik edilerek yaygınlaştırılması konusunda büyük çabalar sarf ediyordu. Pamuk yetiştirme konusunda verilen çabalar ne kadar önemli ise pazara sunma şekilleri de bir o kadar önemliydi. Pamukları pazara sunmak için istenilen kalitede olmaları onların dış pazarda rağbet göreceği anlamına gelmiyordu. İngiliz fabrikatörler tarafından kabul görünen şekilde kalitelere göre tasnif edilmeleri gerekiyordu⁴⁰. Hem İngilizler hem de Osmanlı Hükûmetinin teşvikleri neticesinde pamuk 1864 yılında tek başına Osmanlıların İngiltere'ye ihracatında %50 den fazla yer tutmuştu.⁴¹ Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin yüzyılın sonlarına doğru yerli pamuk ekmekten ziyade daha fazla pamuk veren Amerikan pamuk türlerine yönelme eğilimleri de görülmektedir.⁴² 20. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa'nın pamuğa olan talebinin azalmasına bağlı olarak, pamuk arazilerinin tahıl ve meyve ağaçları için kullanılmaya başlandığı dikkat çekmektedir.⁴³

38 Sabuh İstepanyan, *Pamuk Ziraati ve Ticareti*, İstanbul Kâinat Kitabhanesi, 1330 R/1914, s. 391.

39 Quataert, agm., s. 1559.

40 İngiliz fabrikatörlerin istemiş olduğu tasnif aşağıdan yukarıya kötü ve iyi cinslerin sıralanması üzerine kuruludur. Bu tasnif bölümlenmesi şu şekildedir. Ordinary- Low middling- middling- Good middling-Middling Fair, Fair-Fully fair-Good fair- Fully good fair. İstepyan, *age.*, s. 436.

41 Özgün, *age.*, s. 237-245.

42 "Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne ise ekseriye yerli pamuk cerib başına 300 kilogram dan 600 kilograma kadar mahsul vermekte olduğu halde Amerikadan celb edilen pamuk cinsleri 500 den bin kilograma kadar mahsul verdiklerinden bunların tercihi lüzumu anlaşılımış olduğu gibi bunlardan başka bir takım cinslerin daha tecrübesi icra edilmekte bulunmasıyla bu tecrübelerde hangi cinslerin Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne de iyice neşvünnemâ bulduğu anlaşıldıktan sonra o cinslerin tâmin ve intişarına çalışılacaktır". *Pamuk Ziraati*, İstanbul, 1327 R/1911.

43 Martal, agm, s. 15; Özgün, *age.*, s. 243.

Anadolu'da tahıl üretimi imparatorluğun hemen hemen işlenen tüm topraklarında yapılıyordu. Anadolu buğdayının iki katı arpa üretilirken mısır daha çok Karadeniz kıyılarında varlığını hissettiriyordu.⁴⁴ Bununla beraber II. Abdülhamid döneminde Anadolu buğdayının yanında kuzey Suriye buğdayı da Avrupa ihracatında önemli bir yer tutmaya başladı.⁴⁵ 19. yüzyılın son çeyrek döneminde Anadolu'nun ihraç tahılı üretiminin en büyük kısmını İzmir, Samsun ve Adana-Mersin limanları üstleniyordu.⁴⁶ Bu dönemde demiryollarının inşasıyla tahıl ürünlerinin üretim ve ihracı batı Anadolu bölgesinde yoğunlaşmaya başladı. Demiryolları ile İzmir piyasası, yöre çiftçilerini tahıl ürünlerinin ekimine yönlendirdi. Pek çok çiftçi önemsedikleri tarım ürünleri içerisinde önceliği tahıl ürünlerinin ekimine vermeye başladı. Böylelikle tahıl ihracatında kayda değer artışlar yaşandı ve tahıl fiyatlarında yüksek artışlar görüldü.⁴⁷ Fakat Osmanlı tahıl sektörü 20. yüzyılın başlarına doğru büyük ölçüde makineleşmiş Amerikan tahılıyla rekabet edemedi ve öneminde azalmalar yaşandı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ile Avrupalı devletler arasında gerçekleşen ticarî tarım ilişkilerinde parlayan bir diğer tarımsal ürün tütün oldu. Tütün imparatorluk coğrafyasında özellikle Samsun, Bafra, İzmir ve Lazkiye de ün salarak pek çok yerde aranır hale geldi ve Osmanlı ekonomisinin en önemli kazançlarından biri oldu.⁴⁸ Küçük ölçekli tarım arazilerinde bile üreticisine büyük karlar sağlayan tütün tekeli Osmanlı İmparatorluğu ancak on iki yıl elinde tutabildi.⁴⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun iflasını ilanını gösteren Muharrem Kararnamesi'nin hemen sonrasında kurulan Duyun-u Umumiye Meclisi'ne bağlı "Reji" diye bilinen şirket tütün tekeli Osmanlı yönetiminden aldı.⁵⁰

Osmanlı Devleti'nin tarımsal sanayiye yönelik Avrupa nezdinde kıymet gören bir diğer ürünü ise afyondur. Afyon üretim ve ihracatı da 19. yüzyılın ikinci yarısında seri bir yükseliş yakalayan ürünlerden oldu. Bahsi geçen tarımsal ürünlerde olduğu gibi afyon üretim ve ihracatının da büyük bir

44 Quataert, agm., s. 1558.

45 Edhem Eldem, Daniel Goffman, Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 83.

46 Quataert, age., s. 160.

47 Özgün, age., s. 222.

48 Quataert, agm., s. 1558 ve 59.

49 Özgün, age., s. 293.

50 Oktay Gökdemir, "XIX. Yüzyıl Sonunda İzmir ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı", *Çağdaş Türkiye Tarıbi Araştırmaları Dergisi*, S. 3, C 1, 1993, s. 326.

bölümü batı Anadolu'dan gerçekleştiriliyordu.⁵¹ Afyonkarahisar başta olmak üzere İzmir'in art alanındaki bölgelerden İzmir limanındaki depolara yığılarak çoğunluğu Amerikalı tüccarlar tarafından Çin'e taşınarak orada satılıyordu.⁵² Osmanlı coğrafyasından ihracata açılan tarımsal ürünler arasında incir de uluslararası ticarete büyük rağbet gördü. Bu değerli ürün çoğu kez Amerika ve Avrupa piyasalarında nitelikli alıcılar buldu⁵³ ve uzun dönem bu piyasalarda tutunma başarısı göstererek en çok gelir getiren tarımsal ürünler arasında yerini aldı.⁵⁴ 1860'lardan 1914'lere kadar incir ihracatı dört katına çıktı.⁵⁵ 19. yüzyılın sonlarına doğru incirin yanında Batılı sermayedarların tarımsal sanayiye yönelik çokça tercih ettiği bir diğer ürün üzüm oldu.⁵⁶ Bu süreçte Avrupa bağlarında tarımsal hastalıkların patlak vermesi, Avrupa bağıcılığına büyük kayıplar getirdi. Avrupalı sermayedarlar bağlardan elde edip tarımsal sanayide kullandıkları pek çok ürünün kaybıyla karşı karşıya kaldı. Bu kayıpların kıtlık derecesinde hissedilmemesi için Osmanlı Devleti'nden başta kuru üzüm olmak üzere bağıcılığa dayalı pek çok ürünün ana talepciisi oldu. Bu süreçte Avrupa ile ticarî ilişkilerde bağıcılığın gözle görülür derecede önemi arttı.⁵⁷

Osmanlı Avrupa Ticarî ilişkilerinde Bağıcılığın Önemi (1876-1909)

Bağıcılık 19. yüzyılın ortalarına yaklaşıldıkça Avrupa'nın çoğalan talebiyle Anadolu'da ihracata dayalı kârlı bir tarımsal uğraş olarak önemini gün geçtikçe artırdı.⁵⁸ Bu süreçte özellikle bağıcılığın Avrupa'ya açılacak kapısı olan Batı Anadolu'nun verimli topraklarında bağıcılık, pamuk susam, ipek ve tütün

51 Quataert, agm., s. 1559.

52 Afyonkarahisar'da üretilen afyon Çin'de üretilen afyondan çok daha niteliklidir. Bundan dolayı çok daha pahalıdır. İlhan Pınar, *Hacılar, Seyyablar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1908*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2001, s. 174.

53 Olcay Pullukçuoğlu Yapucu, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2006, s. 102.

54 Erkan Serçe, "Emek ve Sermaye Arasında İncir Ticareti ve İzmir", *İncirin Akdeniz'deki Yolculuğu "Konferans Bildirileri"*, ed. Alp Yücel Kaya, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2019, s. 87.

55 Quataert, agm., 1559.

56 Kurmuş, age., s. 258.

57 *Bağıcılık ve Şarapçılık*, Düyûn-u Umûmiye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1326, s. 2.

58 Kasaba, age., s. 79.

ekiminden daha fazla tercih edilir olmaya başlandı.⁵⁹ Bağcılığın gübre ve ilaç gereksinimleri haricinde kapsamlı ölçüde makineli tarım gerektirmemesi ve gittikçe ihraç değeri yükselmesi hem Anadolu çiftçisini hem de Avrupalı sermayedarları bu alana yönelmelerinde itici bir faktör oldu.⁶⁰

Bağcılıktan elde edilen ürünler arasında ise ihraç değeri en yüksek olan kuru üzümdü. Kuru üzümün yoğun olarak üretildiği bölge batı Anadolu bölgesiydi. Kuru üzüm, batı Anadolu'da kara üzüm, kırmızı üzüm, sultaniye üzümü ve kuş üzümü çeşitleriyle piyasada ciddi bir yer edinmişti. Bu çeşitler arasında şarap üretmek ve alkol damıtmak için dış talep gören kara üzümdü. En az ihraç değeri olan ise kuş üzümüydü. Kırmızı ve sultaniye üzümleri ise yemeklik olarak değer görüyordu. Bağcılığa dayalı tarımsal sanayide başta batı Anadolu olmak üzere çeşitli bölgelerde sorunlar yaşanmasına rağmen 19. yüzyılın ikinci yarısının ortalarına kadar üzüm ihracatı altı kattan fazla artarak 45 bin tonu aşan önemli bir ihracat ivmesi yakaladı.⁶¹ İhracat oranlarının yükselmesi, batı Anadolu bölgesinde köylülerin ihraç değeri yüksek olan bağcılık ziraatında gittikçe uzmanlaşmaya gittiğini ve ticaret sermayesinin de güdümüne girdiğine işaret etmekteydi. Fakat üzümün toplam ihracat içindeki payı hep artan bir oranda kalmadı. Kuraklık, salgın hastalıklar gibi etkenler üzüm ihracatını artırıcı veya azaltıcı etki yaptı.⁶² Örneğin başta Fransa olmak üzere pek çok Avrupalı devletin, bağlara önemli ölçüde zarar veren filoksera zararlısı ile mücadelesinde, Osmanlı topraklarının filokseradan uzakta bulunmasının da etkisiyle batı Anadolu'da üzüm üretimi arttı ve üzüm İzmir limanından ihraç edilen ürünler arasında zirveye yerleşti.⁶³

59 Arzu Tozduman, *Aydın Güzelbisar'ın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1992, s. 80.

60 Kurmuş, *age.*, s. 161.

61 Özgün, *age.*, s. 354-356.

62 Martal, *agm.*, s. 16.

63 Çiftlikat-ı Seniyye-i Cenab-ı Mülükane Müdür-ü Sanisi Kigork Torkomian filokseranın Fransa'ya gelişini ve yayılışını şöyle ifade eder: "...Filoksera Amerika da keşf olunub ez vakit zarfında Fransaya gelmiştir ve duhulüne sebep olan Bordo şehri civarında bağ sahibi meşhur mösyö M. Laliment dir. Bu zat Amerika'dan köklü asma ahz edüb nısfı kendi bağında ve nısfı diğeri bağ sahibi Mösyö Borty irsal etmiştir. Mösyö Borty'nin gars etmiş olduğu iş bu Amerika asma kökleri üzerinde mikdarı kafi filoksera bulunduğundan bu filoksera ez zaman zarfında Bordo (Bordeaux) şehrinde Fransa'nın sair mahallerine suhuletle müntesir olmuş-tur..." Keğork Torkumyan, *Filoksera*, Matba Bağdadlıyan, İstanbul 1302, s. 10.

Filoksera bağların birincil derecede düşmanıydı. Bu zararlı bağları 4 farklı türüyle istila etmekteydi. Baş edilmesi en zor olan türü ise kök filokseralarıydı.⁶⁴ Kök filokseraları hayatının bekası olan asmanın öz suyuna ulaşabilmek için asma köklerine inerek ince kökleri ısırır ve şişirirdi. Böylelikle topraktan kuvvet alamayan kökler kuruyarak asma kütüğü işlevini yitirirdi. Asma köklerinde bulunan filokseranın asmanın öz suyunu emerek geçimini sağlamasının dışında en önemli vazifesi kendi türünün devamı için yumurtalamasıydı. Filokseraların yumurtalaması ise başta Fransa bağcılarının olmak üzere pek çok bağcılıkla iştigal olan devletlerin en temel sorunuydu. Zira bir kış yumurtasından 25'ten 30 milyona kadar filoksera üremekteydi. Filokseranın birden fazla kış yumurtası bırakılacağı düşünülürse bağların ne türlü bir düşmanın tahakkümü altına girebileceği kolaylıkla düşünülmekteydi.⁶⁵

Fransa'da 19. yüzyılın ikinci yarısında bağ zararlılarının en minik suikastçısı filokseranın, bağlarını yok etmeye başlaması Fransa'nın tarımsal sanayisini derinden sarsacaktı. Zararının ilk yirmi yıllık tahribatında Fransa'nın şarap hasılatı üçte bir oranında azalarak şarap ticaretine büyük sekte vermişti.⁶⁶ Şarap miktarının ciddi oranda azalması Fransa da şaraba bağlı diğer sanayi kolları olan ispirto üretimine ve Fransa'da önemli bir sınai dalı olan fıçıcılık sektörüne de büyük tesir etmişti.⁶⁷ Bununla beraber filokseranın gün geçtikçe yayılım alanını genişletmesi karşısında Fransa'nın güneyinde ve ortasında bulunan nahiyelerin tamamının bağları harap olmuş ve bağcılar asma kütüklerini sökerek bağlarını yonca ve buğday vb. hububat tarlalarına dönüştürmüşlerdi.⁶⁸ Fransa'da yaşanan bu durumların bir benzeri peyderpey İngiltere, İtalya, Almanya, İsviçre, Avusturya ve İspanya'da da yaşanmaya

64 Cihan Özgün, "Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının Batı Anadolu'daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler", *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler – 2*, 25-27 Nisan 2019, ed. Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli, İzmir 2019, s. 72; Agop Zakaryan, *Bağların Böcek ve Hastalıkları: Filoksera (Filoksera ve İstatiks)*, Aydın Vilayet Matbaası, 1895, s. 3; *Bağcılık ve Şarapçılık*, s. 21-22. Mehmet Demiryürek, "İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs'ta Filoksera (Asma Biti) ile Mücadele (1878- 1895)", *Kebikeç*, S 23, 2007, s. 157; Özkan Keskin, "Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu'nda Filoksera ile Mücadele", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015, s. 479-505, 482.

65 *Ziraat Gazetesi* İkinci Sene, Nr. 17, 13 Mart 1882, s. 159.

66 "...Bu hayvanın Fransa'ya idhâlinde evvel Fransa senevi 8,300,000,000 litre şarab hasil eder iken filoksera zuhurundan sonra bu aded senevi olarak 3,700,000,000 litreye vasil olmuştur..." Torkumyan, *age.*, s. 8.

67 *Ziraat Gazetesi* Birinci Sene, Nr. 1, Temmuz 1881, s. 307.

68 Torkumyan, *age.*, s. 29.

başlamıştı.⁶⁹ Tüm bu yaşananlar Osmanlı Devleti'nde yeni gözde ihraç ürünlerinin kuru üzüm ve şarap olacağının izlerini veriyordu. 1870'lere gelindiğinde Osmanlı, artan talebe cevap verebilmek için Aydın ve çevresinde yılda 300.000 kantar kuru üzüm üretiyor ve ihracı için İzmir'e gönderiyordu. Kuru üzümün yansı Fransa, Yunanistan, Rusya ve Tiryeste'ye ihraç edilmekte, kalan yarısı iç tüketimde kullanılmaktaydı.⁷⁰ Kuru üzümlerin siyah olanında en büyük sıçrama 1877'den sonra patlak verdi. 1877 tarihinde Fransa bu üründen 700 tonu aşan derecede tüketim gerçekleştirdi ve 1881 tarihine gelindiğinde tüketim oranı 24.000 tonu geçti.⁷¹ 1881/1882 yıllarında filoksera hastalığı Fransız bağlarını tahrip ettiğinde Osmanlı Devleti'nde yetiştirilen üzümler Avrupa piyasalarında değerini korumayı sürdürdü. Ancak Fransa'nın filokseraya karşı göstermiş olduğu etkin mücadeleler sonucunda filokseranın Fransız bağlarında etkisini yer yer yitirmesi Osmanlı bağcılığına yönelik talebi azalttı ve Osmanlı Devleti'nin bağcılığa ilişkin en önemli ihracat kapısı olan İzmir ve art alanında üzümlerin fiyatları %23 düştü.⁷²

Fransa, İngiltere, İspanya, Portekiz, İtalya, Almanya ve İsviçre filokseranın tesiri altında iken Osmanlı bağları filokseradan uzakta kalarak şanslı günlerini yaşamaya devam etti. Fakat Osmanlı topraklarına oldukça yakın konumda bulunan Yunanistan ve Sırbistan'da da filokseranın görülmesi Osmanlı Devleti'nde bir panik havası oluşturdu⁷³ ve en nihayetinde filoksera 1885'lerle beraber Kadıköy ve Kızıltoprak ve Erenköy civarındaki bağlara

69 Zakaryan, *age.*, s. 5.

70 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 343.

71 1877-1882 arası beş yıllık periyotta İzmir limanından Fransa %38, İngiltere %24, Avusturya ve Almanya %10 ve Rusya %3 ve diğer ülkeler de %4 oranında üzüm ithal etti. Özgün, Bereketli, *age.*, s. 356, 57.

72 Fransa Hükûmeti, filoksera ile mücadelesinde birbirinden farklı yöntemlere başvurdu. Sel, taşkın vb. olaylar sonrasında filokseraların boğulmasının gözlenmesi üzerine asma kütüklerini bir müddet suya batırmak gibi yöntemlere başvuruldu. Fakat en etkili çözüme giden yol Fransa'dan Amerika'ya giden doktorların Amerika'nın orman ve bağlarında kendine kendine meydana gelmiş asma kökleri üzerinde filoksera bulunduğu halde asla harap olmayıp gelişimine devam etmelerini gözlemlemeleriyle gerçekleşti. Bu durum karşısında Avrupa asmalarını filokseradan kurtarmak için Amerika asmaları üzerine aşılansarak filoksera ile mücadelede yeni bir döneme girildi. Torkomyan, *age.*, s. 70.

73 T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.), Sofya Sefareti (HR.SFR.04.), 714/72, 15 Eylül 1884.

sirayet etmesiyle bağlarda ağır tahribatlar görülmeye başlandı.⁷⁴ 19. yüzyılın son çeyreğinde sadece İstanbul ve çevresi değil imparatorlukta bağcılığın yapıldığı hemen her bölge filokseranın ağır tahribatında kaldı ve bu durum bağcılığa dayalı tarımsal endüstrinin bahsi geçen uluslararası ticarî prestijini büyük ölçüde riske attı. Özellikle bağcılıktan elde ettiği ürünlerle uluslararası büyük ün kazanan Batı Anadolu'da bağ sahipleri filoksera yüzünden faaliyetlerini durdurmak zorunda kaldılar ve filokseranın yayılmaması için bağlarını sökerek daha kazançlı bir yatırım olarak gördükleri baklagil tarımına yöneldiler.⁷⁵ Osmanlı Hükûmeti böyle bir durumda en önemli tarımsal gelirlerinden birini kaybetmemek için hızlıca önlemler almaya çalıştı. Öncelikle bu zararlının tahrip ettiği her dönüm için on lira tazminat ödeyeceğini ve on yıl süreyle bağcılıktan alınan bütün verginin kaldırıldığını ilan etti. Bu karar sayesinde bağcılık filoksera karşısında tamamen yok olmaktan kurtulabildi.⁷⁶

Osmanlı Hükûmeti filoksera ile mücadelesinde takip ettiği politika, ülkesine her ne şekilde olursa olsun dışarıdan filokseranın barınabilme ihtimali olan hiçbir şeyi ülkesine sokmamak üzerine kuruluydu. Nitekim Berlin Sarayında İmparatorun bahçeler müdürü tarafından yetiştirilen asma fidanlarından 400 kadarının filokseradan yoksunluğunu ifade eden tasdiknameleriyle birlikte Kudüs Mutasarrıflığına gönderilmek istenmesi filoksera nizamnamesinin birinci maddesine dayanılarak Ticaret ve Nafia Nezaretinin görüşüyle Sadaret Makamı tarafından reddedilmişti.⁷⁷

Osmanlı Hükûmeti, Avrupa ile ticarî ilişkilerinde bağcılığı tekrar parlatabilmek için tıpkı Fransa gibi filokseraya karşı bir dizi mücadeleye girişti ve Fransızların uygulamış oldukları metotları bire bir deneyerek filokserayı yok etmeye çalıştı. Öncelikle Hükûmet ilk olarak Fransa'nın tecrübe etmiş⁷⁸ ve kısmen de başarılı olmuş olduğu asma kütüklerini suya

74 Torkumyan, *age.*, s. 9.

75 Quataert, *age.*, s. 200.

76 BOA., Şura-yı Devlet (ŞD), 2494/10, (H.1302), 1 Temmuz 1885.

77 BOA., Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 72/75, 1 Mayıs 1888.

78 "...Bu usulün mevcudu Fransa da vâki Avingon şehri civarında bağ sahibi Mösyö Faucon mûmâileyhin on iki hektar yani 175 dönümden ibaret bağından 1867 sene-i miladiyesinde yani filokseranın Fransa'ya dahilinden evvel 900 hektolitreye şarab istihsal edilmiş 1868 de filoksera tufeyatı (taşkınu) vuku bulan mikdar mezbûr kırk hektolitreye tenezzül eylemiş ve 1869 da filokseranın tahtı hasaratında bulunan bağ yalnız gübre yardımıyla 35 hektolitreye ve şarab vermiş. 1870 senesinde birinci defa olarak bağ gübrelenmeyerek su tahtında bırakılmıştır ve

bastırma usulünü denedi. Fakat nehir yataklarının her bölgede bağlara yakın olmayışı aynı zamanda bazı yörelerde süregelen kuraklık gibi nedenlerden dolayı suya bastırma ameliyatı yaygınlaştırılmadı.⁷⁹ Doğal yöntemlerden kesin çözüm gelmeyeceği anlaşılınca Osmanlı Hükûmeti suya bastırma ameliyatının yanında kimyevi maddeler ile daha net çözüm yolları aradı ve bu süreçte bağcılık özelinde Avrupa ile ticarî ilişkiler kimyevî maddeler üzerinde ağırlık kazandı. Hükûmet başta sülfür dü karbon, sülfür karbonat ve kükürt olmak üzere Avrupa'dan çeşitli kimyevi maddeler ithal etti⁸⁰ ve bu maddeleri su ile karıştırıp asmanın köklerine dökerek filokseranın kökünü kurutmak istedi. Fakat filokseranın zikredilen seri üreme özelliği karşısında bu tür kimyasal mücadele yöntemleri de kesin fayda getiremedi. Bu durum karşısında Avrupa'da olduğu gibi yerli asmaların Amerikan asmaları üzerine aşılmasına başvuruldu.⁸¹ Böylelikle Osmanlı bağcılığı da filoksera ile mücadelede önceki usullere nazaran daha çok başarıyı yakalama ihtimali olan yeni bir döneme girdi. Hükûmet üzüm üretimini eski günlerindeki kalitesinin çok daha ötesine götürebilmek için Amerika'dan getirilen asma çubuklarını tarlalarına diken bağ sahiplerine on yıl boyunca oşür vergisinden muaf tutma kararını da içeren bir nizamname hazırladı.⁸² Yerli asmaların Amerikan asmaları üzerine aşılması karşısında filokseranın işlevsiz kalması, Hükûmeti bir an evvel bağcılığın yaygın olduğu yörelerde fidanlıklar tesis etmesine yöneltti. Başta Aydın bölgesi olmak üzere Seydiköy, Karşıyaka

sene-i merkûme nihayetlerinde şarabın miktarı tezâyüd (artma) ile 120 hektolitre balığ olmuş olduğundan işbu ameliyattan görülen muhassenât (faydalar) devamını teşvik etmiştir. Mösyo Fauconun muvaffakiyeti süratle müntesir olub sair bağ sahipleri dahi bu usulü bila tereddüd istimal etmişlerdir..." *Ziraat Gazetesi* İkinci Sene, Nr. 22, 27 Mayıs 1883, s. 200-206.

79 BOA., Meclis-i Mahsus (İ..MMS), 95/4007, (H.1305), 15 Aralık 1887.

80 "...sülfürdü karbon denilen madde-i kimyevinin istimaline ittihâz olunmak üzere şimdilik kırk bin cedid kıyye sülfürdü karbon ile bunun istimaline tahsis/mahsus olan âlât ve edavatın Avrupa'dan celbi ve talimi ameliyat için Fransa'dan iki me'mur getürdülmesi..." BOA., Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 7/96, (H.1303), 21 Şubat 1886; Hüseyin Kazım Kadri, *Bağlar Arasında*, Maarif Nezâret-i Celilesi'nin ruhsatını haizdir, İstanbul 1898, s. 336.

81 Avrupa asmalarının hayatını filoksera haşeratından koruyan Amerika asmaları şunlardır. Taylor, Ripariye, Franklin, Viala, Elvira, York Madeira, Ruspetris, Solonis. *Resimli Ziraat Gazetesi*, Nr. 14, 15 Haziran 1905, s. 162-165; "...En ziyade müsteamel olan aşı iki neviddir. Birincisi adı kalem aşısı ikincisi İngiliz aşısıdır ve bu iki nev yanında müreccah (tercih olunan) tutulan İngiliz aşısıdır. Fakat yabani makamında olan Amerika asma kütüğü büyük olub pek kalın olur ise o halde İngiliz aşısı gayri kabil tatbik olub kalem aşısına müracaat olunmalıdır..." Torkumyan, *age.*, s. 81; Bağcılık ve Şarapçılık, *age.*, s. 34.

82 BOA., ŞD., 1193/35, (H.1309), 9 Haziran 1892.

ve Manisa da fidanlıklar kuruldu. Böylelikle yerli tür asmaların Amerikan çeşitleri üzerine aşılınması sayesinde yerli cinslerden oldukça iyi ürün elde edebilmenin kapısı aralanmış oldu.⁸³ Bu sayede sözü geçen bölgeler çekirdeksiz üzüm üretiminde yeniden birbirileriyle rekabet etme olanağı yakaladı.

Osmanlı Devleti'nin filoksera ile mücadelesini başarılı bir şekilde sürdürmeye özen gösterdiği yıllarda uluslararası ticarete yaşanan birtakım değişimler yeniden Osmanlı kuru üzümünü değerli kılmaya başlamıştı. 1887 yılında Yunanistan'da yaşanan kuralık üzüm rekoltesini önemli oranda düşürmüştü. Bununla beraber 1887 de Fransa ve İtalya arasındaki ticaret anlaşmasının son bulması Osmanlı Devleti'nin uluslararası kuru üzüm piyasasında bir süre için tek başına kalmasını sağladı. Bu süreçte kararlılıkla bağcılığı destekleyen Osmanlı Hükûmeti üzüm ihracatından %1 oranındaki değere göre vergiyi kaldırdığı gibi ihracat değerinin %8'i kadar bir prim vermeyi vaat etti. Bu tür gelişmeler İngilizleri batı Anadolu'da bağ almaya sevk etti ve yüzyılın sonlarında Aydın vilayetinde bağların önemli bir kısmına yerleştikleri görülecekti.⁸⁴

İngilizlerin Osmanlı bağcılığına olan düşkünlüğü çoğalmaya başlarken Fransızların Osmanlı bağlarına olan düşkünlüğü gittikçe azalmaya başladı. Fransa Hükûmeti 1870lerden sonra İngiltere'nin önemli rakipleri karşısında ekonomik gerilemesiyle çözülmeye başlayan serbest ticaret düzenini hissettikçe yüksek koruma politikalarını uygulamaya başladı ve 1892 de bağcılığın da dahil olduğu Fransız tarımını korumaya yönelik "meline tarifeleri"ni yürürlüğe koydu. Sonrasında Fransa'nın Osmanlı Devleti'nden ithal etmiş olduğu üzümlerin gümrük vergisine zam yaptığı görüldü⁸⁵ Fransa'nın gümrük zamları sadece Osmanlı üzümüne yönelik değildi. Yunan korint üzümleri de Fransa'nın gümrük zamlarından oldukça etkilendi ve Fransa'ya yönelik korint üzüm ihracatını durma noktasına getirdi.⁸⁶ Osmanlı

83 BOA., ŞD., 2597/7, (H.1309), 22 Haziran 1892.

84 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 346 ve 351.

85 David A. Lake, "Britanya ve Amerikan Hegemonyasının Karşılaştırılması: Gerileme Çağı Üzerine Bazı Dersler", *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Mehmet Zeki Ak ve Ünsal Ozan Kahraman, 2014, s. 1, 125; Petmezas, *agm.*, s. 143.

86 Yunanistan'da ekonominin istenilen düzeyde olması korint üzüm ihracatının seyrine ve ondan gelecek dövize bağlıydı. Socrates Petmezas, "XX. Yüzyıllarda Yunanistan'da Kuş Üzümü Yetiştiriciliği ve İhracatı", *Üzümün Akdeniz'deki Yolculuğu "Konferans Bildirileri"*, çev. Mehmet Kuru, ed. Alp Yücel Kaya, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2017, s. 143.

ve Yunanistan Hükûmetleri Fransa'nın uyguladığı gümrük zamlarından daha fazla etkilenmemenin yollarını aradılar. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde ilk etkili çözüm yolu Aydın Vilayetinden dile getirildi. Başlıca servetlerini üzüm ticaretinin oluşturduğu Aydın vilayetine yıllık bir buçuk milyon lira kadar para girmektedir ama Fransa'nın gümrük vergisine zam yapmasıyla beraber siyah üzüm ihracı büyük sekteye uğramıştı, üstelik Fransa'nın akabinde İspanya'nın da bu yolda zamma teşebbüs etmesi Osmanlı üzümünün uluslararası değerini büyük riske atmıştı. Aydın vilayeti bu durumun başlıca çaresini ihraç edilemeyen üzümlerini ülke içinde ispiroya dönüştürerek kâr elde edilmesinde gördü. Bu yüzden Avrupadan ithal edilen ispirotaların önünün bir şekilde kesilmesini ve ülke içinde ispiroto fabrikalarının kurulmasını Hükûmetinden talep ediyordu⁸⁷. Yunanistan ise Fransa'nın gümrük zamları karşısında yaşadığı ekonomik buhranın içerisinden çıkmak için en etkili çözüm yollarının bankalar kurmak olduğunu düşündü. Bu bağlamda ürünü toplama ve depolama işlerini yapacak ve üzüm üreticilerine kredi sağlayacak "Kuş Üzümü Bankası" kuruldu. Fakat bu banka istenilen çözümü gerçekleştirmedi. Ardından Kuş Üzümü Bankasına benzeyen imtiyazlı bir şirket kuruldu. Bu şirket Atina Bankası çatısı altında oluşturulmuştu ve korint üzüm yetiştiricilerine düşük faizli kredi sunuyordu. Aynı zamanda satılmayan fazla üretimi daha aşağı fiyattan satın alıyordu. Yunanistan bu tarz çözüm yollarına başvurarak yaşamış olduğu korint üzümü krizini dindirmeye çalıştı.⁸⁸

Osmanlı Hükûmeti, yukarıda bahsi geçen Aydın vilayetinden dile getirilen talebin üzerine titizlikle eğilmeye çalıştı ve Fransa'ya yapılan siyah üzüm ihracının kolaylaştırılması için Fransa ile bir dizi diploması trafiğinin içerisine girerken bir yandan da Avrupa'ya karşı üzümlerinin ihraç değerlerini artırmak için ülke içinde ve dışında çeşitli yollara başvurdu. Osmanlı Hükûmeti, öncelikle ihraç edilemeyen üzümlerin telef olmaması adına ispiroto üretimine alternatif olarak üzümlerin şarap yapımında değerlendirilmesine yönelik bir dizi çaba içerisine girdi. Bu bağlamda 1893'lü yıllarda uluslararası şöhrete sahip yirmi defa baskıya uğrayan, pek çok dile çevrilen ve 80 bin nüsha satışı yapılan "Kuru üzümünden şarap imali sanatı" adıyla Mösyö Emil Şarl Jozef'in "telif ve irsal ettiği risale" yakından mercek altına alındı ve Jozef ile yakın ilişkiler kurularak kuru üzümünden şarap üretiminin incelikleri öğrenilmeye

87 BOA., ŞD., 1388/9, ŞD., (H.1308), 15 Şubat 1892.

88 Petmezas, agm., s. 145-146.

çalışıldı.⁸⁹ Aynı zamanda Osmanlı Hükûmeti Aydın vilayetinden gelen önerileri de dikkate alarak Fransa'nın kuru üzüm vergisini artırması karşısında ülke içinde ispiro imaline önem verdi ve ülke içinde ispiro imalinin kolaylaştırılması için ithal edilen ispirotonun gümrük vergisinin artırılması gerektiğine kanaat getirdi.⁹⁰ Bu konuda Hükûmete sık sık arzuhaller gelmeye başlamıştı. Edirne vilayeti, bağcılıktan elde edilen pek çok meşrubatın Avrupa malları ile rekabet edemez seviyeye geldiğini dile getirerek Hükûmetten acilen çözüm bekliyordu.⁹¹ Zaman geçtikçe üzüm Avrupa'ya ihraç olunamaz hale geliyor, üstelik filokseranın da varlığı ihraç kapılarının tamamen kapanmasına yol açıyordu. Kuru üzümün mevcut fiyatı da artık bağcılığa teşvik etmiyor ve hatta bağcılığın devamını gereksiz kılmaya itiyordu. Elde edilen hasılat yapılan masrafları karşılayamaz hale gelmişti. Osmanlı Hükûmeti her ne kadar ücretsiz Amerikan fidanı dağıtsa da filokseraya karşı çeşitli çözüm yollarına başvurursa da bağ sahiplerinde hâkim olan inanç bağları için sarfetmiş oldukları masrafı ileri de katbekat çıkaramama endişesi idi. Arazilere dikilen Amerikan çubukları sayesinde hasılat alınabilse de ilk hasılatın alınabilmesi dört beş sene sürüyordu. Üstelik dört beş sene sonra hasılatlar alınıp üzüm mahsulünün çoğalmaya başlaması, Fransa'nın pek büyük fedakarlıklardan sonra filokseradan harap olmuş olan bağlarının yeniden tesisine muvaffak olduğu zamana tesadüf etmekteydi. Bu durumda Osmanlı Hükûmeti bağcılığın bekası için yegâne çare olarak kuru üzümlerden ispiro imalini yaygınlaştırmaya çalıştı.⁹² Bir yandan da

89 Josef, pek ziyade rağbetten düşmüş olan kuru üzümlerden şaraptan ziyade şeker çıkarılması hususunda telkinler bulunmuştur. BOA., Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO.), 366/27385, (H.1311),30 Ekim 1893.

90 "...müceb olan bağların elyevm bozulmağa başladığından ve evvelce kıyyesi kırk pareden aşağı düşmeyen siyah üzüm el-hâletü hâzihi on pareye bile satılamamakta olduğundan bahisle bozulmakta olan bağların muhafazasıyla bu menba vâridatın vekayesi için memalik-i ecnebiye ve vilayeti mümtâzededen gelen ispirotardan dahilde imali olunan müsikiratın her kıyyesinden alınan kırk sekiz pare resmin li akl altı guruş iblâğı ve hariç de imal edilen müsikiratın idhâline derece-i kuvvetine göre ağırca resm istifası..." BOA., BEO., 336/25175., (H. 1311), 2 Ocak 1894.

91 BOA., BEO., 346/25890., (H.1311),24 Şubat 1894.

92 Öncelikle ithal edilen ispirotaların gümrük vergisi yükseltilmesi gerekiyordu. Orman Maden ve Ziraat Nezâreti Celilesine gönderilen layihalar doğrultusunda ithal olunan ispiro gümrük vergilerinin şu şekilde olması üzerinde durulduğu görülmektedir. Yüzde 92'den 95 dereceye kadar olan ispirotardan kilogram başına 0,94 guruş istifa olunmalıdır. Yüzde 87'den 92 dereceye kadar olan ispirotardan kilogram başına 2 guruş, Yüzde 75'den 87 dereceye kadar olan ispirotardan kilogram başına 3 guruş, Yüzde 60'dan 75 dereceye kadar olan ispirotardan

Fransa haricinde kuru üzüm mahsulünün ve kuru üzümde elde edilecek meşrubatların gümrük tarifeleri müsait olan Avrupa ülkelerine sürülebilmesi için yeni pazarlar aramaya başlandı. Bu bağlamda müskirat⁹³ fabrikatörleriyle görüşülmesinin yanı sıra Almanya, Rusya, Avusturya, İngiltere ve Belçika devletlerinde bulunan sefaretler ve şebkenderliklerden görev bölgelerinde Osmanlı kuru üzüm ve müskiratlarına yönelik pazar olanakları hakkında raporlar istenildi.⁹⁴

Stuttgart Baş Şebkenderliği göndermiş olduğu raporda, bölgede Yunanistan üzümlerinin bol ve fiyatının daha tercih edilir olduğu, şarap ve konyak üretimi için İtalya üzümlerinin kullanıldığını ve Osmanlı üzüm ve şaraplarını bölge içerisinde yaymak için sarf-ı mesai içinde olduğunu altını çiziyordu. Leipzig Baş Şebkenderliği ise raporunda, kuru üzüm ispiroto fabrikatörlerinin yörede kuru üzümün yerini tutan yöreye özgü bir şekerin kullanıldığını bu yüzden Osmanlı kuru üzümünün talep görmediğini belirterek yörede gerek ahali gerekse tüccar tarafından Osmanlı şarabının oldukça değerli olduğunu vurguluyordu. Fakat Hükûmetin Leipzig'e olan şarap ihracatının daha teşvik edici olmasının gerekliliğine inanan Leipzig Baş Şebkenderinin raporunda şu cümleler "...tüccarı merkumeden birisinin ifadesine nazaran şimdiye kadar kendisine hiçbir güne teklif vuku bulmamıştır. Doğrudan doğruya bir teklif vukuunda mezkûr şarapları istimal etmek de tereddüd etmeyeceğini temin etmektedir..." yörede Osmanlı şarabının yakın zamanda çoğalacağına işaret etmekteydi. Manheim Baş Şebkenderliğinden gelen raporda ise "...kuru üzüm ihracatının tezyidi hakkında bir güne ümid olunamaz kuru üzümde imal olunan şaraplara rağbet olunmadığı gibi..." ifadesi yazılıydı.⁹⁵ Hamburg şebkenderinden alınan resmi yazıda ise Osmanlı üzüm ve şarabının Almanya'nın kuzeyinden ziyade güneyinde ve İsviçre de oldukça revaçta olduğu ifade edilmekteydi.⁹⁶ Kuru üzüm, şarap vb. ürünlerin ticaretini genişletmek adına irtibata geçilen bir başka şebkenderlik ise Liverpool Baş Şebkenderliğiydi. Liverpool Baş Şebkenderi, İngiltere Hükûmetinin, Yunanistan üzümlerine gümrük vergisinde daha indirimli

kilogram başına 5 guruş, Yüzde 40'dan 60 dereceye kadar olan ispirotlardan kilogram başına 6 guruş. BOA., BEO., 377/28253., (H.1311)., 26 Mart 1894.

93 Sarhoş eden, sarhoşluk veren şeyler. (Metinde ifade edilen anlam alkollü içeceklerdir.) Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006, s. 741.

94 BOA., BEO., 385/28851., (H. 1311)., 16 Nisan 1894.

95 BOA., Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.),2021/3, 17 Nisan 1894.

96 BOA., HR.İD.,2021/5, 25 Nisan 1894.

yaklaştığını, Osmanlı kuru üzümünün nitelik bakımından Yunanistan üzümlerine benzemesine rağmen gümrük vergisini indirmeye niyetli olmadığını, bu yüzden İngiltere piyasasında Osmanlı üzümlerine ilginin azalacağını bildirmekteydi.⁹⁷ Bu meseleye Osmanlı Devleti ısrarla eğilmeye çalıştı. Osmanlı Hükûmeti nezdinde, Yunanistan'ın korint üzümleri ile Osmanlı kuru üzümleri kalite olarak birbirine çok yakındı. Tek farkın isimler üzerinde olduğunu dile getiriyorlardı. Bu durumdan dolayı Osmanlı Hükûmeti ısrarla İngiltere'ye karşı Yunanistan'ın korint üzümlerine uygulanan gümrük kolaylığının kendilerine de tanınması gerektiğini talep etti. Fakat İngiliz Hükûmeti de ısrarla korint üzümleri ile Osmanlı kuru üzümlerinin aynı nitelikte olmadığını vurguladı ve ekonomik açıdan Osmanlı kuru üzümlerine gümrük kolaylığı sağlayacak dönemde olmadıklarını beyan etti.⁹⁸ İngiliz Hükûmetinin Osmanlı üzümlerine uyguladığı yüksek vergi, üzümün en fazla ihraç bölgesi olan Batı Anadolu da büyük tepkilere yol açtı. İngiltere'nin İzmir üzümlerinden yedi şilin gümrük vergisi alması, Yunanistan üzümlerinden ise iki şilin talep etmesi İzmir Ticaret Odası'nı da çok rahatsız etmekteydi.⁹⁹

Osmanlı Üzümleri			Yunanistan Korint Üzümleri	
Sene	İngiliz Lirası Olarak Kıymetleri	Sevk İtibariyle Miktarı	İngiliz Lirası Olarak Kıymetleri	Sevk İtibariyle Miktarı
1879	381.000	220.000	1.461000	1.136000
1880	233.000	118.000	1.564000	813000
1881	413.000	220.000	1.629000	1.188000
1882	373.000	180.000	1.349000	1.010000
1883	330.000	180.000	1.422000	1.026000
1884	464.000	282.000	1.595000	1.197000
1885	467.000	313.000	1.452000	1.122000
1886	297.000	194.000	1.076000	827000
1887	429.000	285.000	1.435000	1.097000
1888	441.000	318.000	1.320000	992000

97 BOA., HR.İD., 2021/9, 2 Haziran 1894.

98 BOA., HR.İD., 2021/14, 16 Ağustos, 1894.

99 BOA., HR.TH., 142/6., 25 Nisan 1894.

1889	399.000	270.000	1.412000	1.166000
1890	266.000	121.000	1.342000	1.136000
1891	500.000	288.000	1.578000	1.359000
1892	411.000	292.000	1.327000	1.146000
1893	329.000	267.000	900000	1.224000

Tablo 1: 1879-1894 yılları arası Osmanlı ve Yunanistan korint üzümünün İngiltere'ye İhracat rakamları ve İngiliz lirası nezdinde değerleri*

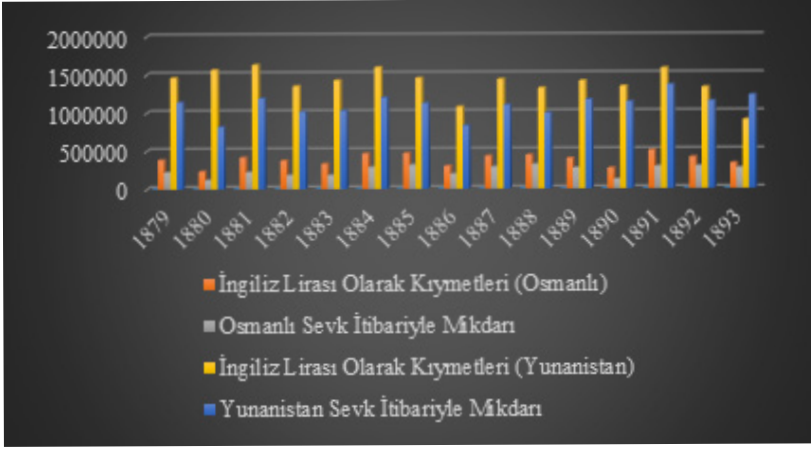
* 1879-1894 yılları arası İngiliz Gümrük İdaresi verilerine dayanılarak oluşturulmuştur.¹⁰⁰

Tablo 1'den anlaşılacağı üzere İngiltere üzüm ithalinde Yunanistan korint üzümünü, Osmanlı üzümünden daha çok tercih etmiştir. Nitekim korint üzümler üzerinde Yunanistan'ın doğal bir patenti vardı¹⁰¹. Fakat bu durum Yunan korint üzümünün rakipsiz olduğu anlamına gelmiyordu. Osmanlı sultani üzüm türleri en ciddi rakipleri arasındaydı¹⁰². Bu rekabet fiyatlarda farklılaşmaları da beraberinde getiriyordu ve anlaşılın o ki gümrük fiyatlarında farklılıklara da sebebiyet veriyordu. Nitekim bahsi geçen İngiltere'nin Yunan üzümlerine kıyasla Osmanlı üzümlerine daha yüksek uyguladığı gümrük tarifesi Osmanlı üzümlerinin İngiliz piyasasında daha fazla yer edinmesine olanak sağlayamadı. Fakat her ne kadar Osmanlı üzümleri İngiltere'de değer ve miktar olarak Yunanistan üzümlerinin epey gerisinde kalsa da İngiliz piyasasında rekabetçi özelliğiyle zaman zaman değerini yükselttiği dönemler de oldu. Örneğin 1891 yılında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye üzüm ihracatı bir sonraki yıla nazaran az olmasına rağmen İngiliz piyasasında daha fazla rağbet gördü. 1892 yılında ise her ne kadar üzüm ihracatı çoğalsa da İngiliz piyasasında değer kaybı yaşadığı görülmektedir. Bu durum Yunanistan için de söz konusudur. 1892'den 1893'e geçerken Yunanistan üzümleri çoğalmış ancak ekonomik değerlerinde 1891'e nazaran düşüş yaşamıştır.

100 Söz konusu verilerde Yunanistan üzümlerinin korint türünde olduğu belirtilmişse de Osmanlı üzümlerinin türü belirtilmemiştir; *BOA, HR.İD.,2021/15., 10 Ekim 1894.*

101 "1864 yılında İyonya adalarının Yunanistan'a bağlanmasıyla, Yunanistan kuş üzümünün tek uluslararası üreticisine dönüştü. En büyük ithalatçısıya, İngiltere'ydi. 1878'e kadar kuş üzümü ticareti genel olarak bir İngiliz-Yunan hikayesiydi". Petmezas, agm., s. 138.

102 Petmezas, agm., s. 135.

Şekil 1: 1879-1894 yılları arası Osmanlı üzümleri ve Yunanistan korint üzümünün İngiltere'ye ihracat rakamları ve İngiliz lirası nezdinde değerleri grafiği.

* Tablo 1 de ki verilere dayanılarak oluşturulmuştur.

Sivastopol şebenderliği ise, "...Kırım kıtasının her tarafında üzüm mahsülü yetiştirildiği ve şarap dahi imal olduğu cihetle bunlara ihtiyacı yok..." diyerek Hükümetini bilgilendiriyordu.¹⁰³ Belçika sefreti de özellikle Anvers'de müskiratların çok ucuza mal edildiğini ifade ederek, Hükümetine burada müskirat imal etmenin faydalı olabileceğini dile getiriyordu.¹⁰⁴ Avrupa sefaret ve şebenderlikleri ile gerçekleşen tüm bu resmi yazışmalar, Osmanlı Devleti'nin dış pazarlamada deneyim kazanmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir. Tüm bu çabalar Osmanlı bağıcılığının bekası için atılmış adımlardı ve bu adımlar yer yerde etkisini gösterdi.

1895 yılına gelindiğinde Avrupa'da, Balkanlarda ve Kuzey Afrika'da pek çok devlet filoksera haşeratı ile mücadelesini sürdürmeye devam ediyordu. Buna Osmanlılar da dahildi. Filoksera ile mücadele eden devletler gerekli durumlarda filokseranın nüfuzunu kaybettiği yerlerden üzüm ihraç edebiliyorlardı. Özellikle Fransa, Rusya, Romanya ve Sırbistan filoksera mücadelesinde Osmanlılardan hem aşılı asma fidanı hem de çekirdeksiz kuru üzüm ihracı talebinde bulundular. Osmanlılar filokserayı arındırabildiği kesimlerden istenilen talebi karşılamaya çalıştı. Bu bağlamda Fransa'ya Bordo şarabı yapabilmeleri için 100 bin kantar yaş üzüm ihraç edildi¹⁰⁵.

¹⁰³ BOA., HR.İD., 2021/11., 13 Haziran 1894.

¹⁰⁴ BOA., HR.İD., 2021/12., 20 Haziran 1894.

¹⁰⁵ Fransa kuru üzümünden şarap ve meşrubat üretimini 1897 yılında yasaklayacaktır. Osmanlı Hükü-

Ayrıca Rusya'dan çekirdeksiz üzüm siparişleri alındı. Bununla beraber İngiliz Papayani Kumpanyası Arkadi isimindeki büyük bir gemiye İngiltere'ye sevk olunmak üzere üzüm yüklüyordu. Romanya da filokseradan harap olan bağlarına yeniden hayat vermek için Osmanlı Devleti'nden en iyi cins asma kütüklerinin kendilerine gönderilmesi hususunda ricacı oluyordu.¹⁰⁶ Sırbistan ise gerek ulaşım zorluklarından olsa gerek, gerekse filoksera endişesinden olsa gerek yirmi beşer kiloyu aşmayacak sepetler içerisinde üzüm naklinin ülkelerine ihracını talep ediyordu.¹⁰⁷ Tüm bu yaşananlar bağcılıkla iştigal olan köylünün filoksera ile mücadelesinde hem hevesini artırdı hem de üzümlerin daha yüksek fiyattan satılmasına katkı sağladı.

19. yüzyılın sonlarında Aydın vilayetinin yıllık ihracatı içinde 1.150.000 kantarı bulan kuru üzümü en çok Saruhan sancağı üretmekteydi.¹⁰⁸ Fakat filoksera yeni bir dalgasını 20. yüzyılın başlarında tekrar hissettirmeye başlamasıyla beraber üzüm üretiminde düşüşler baş göstermeye başladı. Osmanlı Hükûmeti üzüm ziraatından zarar görmeye başlayan çiftçileri tekrardan ayağa kaldırmak için vergi muafiyetlerini yineledi.¹⁰⁹ Bu durum her ne kadar bağcıların tekrardan üzüm piyasasına dönmesine olanak sunsa da bazı sorunların doğmasına da neden oldu. Üzüm piyasasından rant elde etmek isteyen bazı aracı şirketler kalitesiz üzümleri kükürtle işleyerek satışa sundular. Bu durum üzümün en iyi halini aldığı başta İzmir olmak üzere batı Anadolu üzümünün uluslararası kalitesine gölge düşürdü ve üzümün fiyatının düşmesine neden oldu. Bir başka neden ise Büyük Menderes havzasının en cezbedici küçük taneli üzümünün diğer üzümler ile karıştırılarak Avrupa'ya gönderilmesi idi.¹¹⁰ Tüm bunlar Osmanlı Devleti'nin en kaliteli üzümlerine leke düşürürken, Almanya'ya satılan siyah kuru üzümlerin ithalinin yasaklanması için Almanya Parlamentosu'na bir kanun layihasının verileceği duyumu bir İzmir tüccarına Almanya'daki müşterisi tarafından bildirilmesiyle bağ sahipleri arasında özellikle kuru üzüm ithal eden Tire eşrafında büyük bir panik ve endişeye yol açtı.¹¹¹ Osmanlı Hükûmeti bu haberin resmi bir

meti bu süreçte bir yandan ticaret hukukunu korumak için söz konusu yasağın lağvı için mücadele edecek bir yandan da bu yasak karşısında yaş üzüm ihracatına yönelecektir. BOA., Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdüriyeti (HR.UHM.), 311/18., 21 Ocak 1897.

106 BOA., Bab-ı Asafı Mektubi Kalemî, (A.MKT.MHM.), 532/3, (H. 1311), 13 Şubat 1894.

107 BOA., Dahiliye Mektubi Kalemî, (DH.MKT.), 2565/42, (H.1319), 5 Aralık 1901.

108 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 356-57.

109 BOA., DH.MKT., 2307/4, (H.1317), 18 Şubat 1900.

110 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 358-359.

111 BOA., HR.TH., 241/49., 5 Mayıs 1900.

nitelik taşınamasına rağmen olası Almanya ihracatının da daralmaması için Berlin Sefareti ve Şehbenderlerden konunun iyice irdelenmesini talep etti.¹¹²

20. yüzyılın başlarında uluslararası Avrupalı şarap sermayedarlarının ilgisi Osmanlı Devleti'nin bağıcılıkla meşhur bölgelerinden olan batı Anadolu'ya özellikle Aydın vilayetine yöneldi. Bu yönelmede Osmanlı Hükûmetinin Aydın vilayetinde göstermiş olduğu çabalar etkili rol oynadı. Bu süreçte kuru üzümlerden tatlı şarap imalinin gelişmesiyle gündün güne şarap üretimi artmaya başladı ve Fransa ile İtalya ya ihraç edilerek önemli kazanımlar sağlandı.¹¹³ Bu durumdan en çok Yunanistan zarar gördü. Diğer bir deyişle Avrupa piyasalarında şarap ihracında önemli bir konuma sahip olan Yunanistan'ın karşısında Büyük Menderes havzasında üretilen şaraplar güçlü bir rakip olarak ortaya çıktı.¹¹⁴ Fakat Osmanlı Devleti'nin şarap üretiminde göstermiş olduğu uluslararası başarısına Fransa tarafından gölge düşürülmek istendi. Fransa Hükûmeti Osmanlı tatlı şaraplarının ithalini menetmek maksadıyla şimdiye kadar alınmakta olan gümrük resmini de artırma teşebbüsünde bulundu. Bu durum karşısında Osmanlı Hükûmeti gittikçe gelişmeye başlayan şarap endüstrisinin yok olmaması için Fransa ve İtalya'ya ithallerinde şimdiye kadar alınmakta olan gümrük resminin artırılmaması yönünde yeni bir diplomasi trafiği başlattı.¹¹⁵

Osmanlı Hükûmeti en kıymetli servetlerinden biri olarak gördüğü üzümünü uluslararası piyasada değer kaybı yaşadığı veya yaşama ihtimali gördüğü durumlarda yeni çözüm yollarına başvurmaktan vazgeçmedi. Osmanlı Hükûmeti, Fransa'nın kendi üzüm ve müskiratını piyasadan düşürmek için zam teşebbüsünde bulunmasına karşılık olarak İzmir Ticaret odasının da destekleriyle İspanya'daki üzüm üretiminin miktarı, şarap ve yemeklik üzümlerin fiyatları, toplam üzümün ne kadarının kuru üzüme ayrıldığı, bağ bozumuna ne kadar müddet kaldığı ve ne kadarının İngiltere'ye ihraç olduğunu Madrid Sefareti ve Barcelona Baş Şehbenderliğinden talep etti.¹¹⁶ Bu durum Osmanlı Hükûmeti'nin İngiltere'ye üzüm ve meşrubat ihracatında fırsat kollayarak kendi üzüm ve çeşitlerinin değerini artırmaya çalışması açısından önemliydi.

1906'lı yıllar Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yönelik üzüm ihracatında söz konusu muhtelif engellemelerden dolayı ümidinin kırıldığı yıllar oldu. Bu

112 BOA., HR.TH., 241/34., 2 Mayıs 1900.

113 BOA., HR.TH., 257/37., 13 Temmuz 1901.

114 Özgün, Bereketli, *age.*, s. 358.

115 BOA., HR.TH., 257/37., 13 Temmuz 1901.

116 BOA., HR.TH., 320/110., 6 Temmuz 1905.

dönemde Osmanlı Hükûmeti ihraç kapısı daraldıkça bağcılığın bekası için, bağcılığa dayalı ürünlerini iç tüketimde ve sanayiye dayalı olarak kullanmaya karar verdi.¹¹⁷ Fakat yine de üzüm ihracatından tamamen vazgeçilmiş değildi. Diğer bir deyişle Osmanlı üzümünden vazgeçmeyen devletler vardı. Bunlardan birisi Almanya diğeri ise İsviçre'ydi. Üstelik İsviçre istenilen şartlarda üzüm gönderildiği taktirde gümrük vergisinden de muaf tutuyordu.¹¹⁸ Ancak Osmanlı Hükûmeti'nin Almanya ile de gümrük resmi ihtilafına düşmesi üzümlerin iç tüketimde değerlendirilmesi gerekliliğine olan inancı iyice pekiştirdi.¹¹⁹ Ayrıca 1909 yılına gelindiğinde, ABD'nin Osmanlı Devleti'nden (Aydın) ithal ettiği ürünlere (çekirdeksiz üzüm) yüksek gümrük vergisinin uygulanacağını haberinin alınması üzerine Osmanlı Hükûmeti Washington Sefareti ve Dersaadet Amerika Sefareti ile ilişkilerini sıklaştırdı.¹²⁰ Bu haberin gerçek olma ihtimali Osmanlı üzümünün uluslararası piyasadan tamamen çekileceğinin en net göstergesiydi. Nitekim ABD, Yunanistan'ın korint kuru üzümlerinden gümrük vergisi almıyordu. Eğer ABD, Osmanlı üzümünden yüksek gümrük vergisi talep ederse bu durum üzüm ihracatının tamamen sekteye uğrayacağı anlamına geliyordu. Bununla beraber 1909 yılında filoksera nedeniyle üzüm üretimi de hayli azalmıştı. 1909 öncesi 1.174.000 kantara yaklaşan üzüm rekoltesi, 1909 yılında 800.000 kantara kadar düştü. Kıyyesi 5.5'ten 7.5 kuruşa kadar satılan üzüm 60 paraya satılmaya başlandı ve bu durum bağcıları gittikçe hem ekonomik hem sosyal hem de psikolojik açıdan perişan hale getirdi. Yine de 1900 ile 1912 arasında tüm bu güçlükler karşısında üzümün Anadolu'da kalbi diyebileceğimiz batı Anadolu'da yıllık üzüm üretimi 50.000 tonun altına inmedi.¹²¹

117 BOA., HR.UHM., 365/15., 27 Ocak 1906.

118 İsviçre'nin istemiş olduğu şartlar şu şekildeydi; "...sevki olunan üzümlerin İsviçre de kabul olunması için yaprak ve budaklarının çıkarılması ve mütecâviz olmayan kutu veya sandıklara vaz edilmesi ve iktizâ ettiği gönderilen beş kiloluk üzümlerin gümrük resminden muaf tutulduğu ve beş kiloluk küçük sepetlere mevzi olub demir yolu vasıtasıyla vagon dolusu gönderilmiş üzümlerin dahi yüz kilosunun iki buçuk frank sair bil cümle üzümlerden beher yüz kiloluk için beş frank gümrük resmi alınmakta olduğu ve bunlardan ziyade alındığı halde şikayet olunmak üzere sefâreti seniyyeye (Bern) müracaat etmek lazım geldiği..." BOA., HR.UHM., 365/35., 27 Şubat 1906.

119 Almanya da Yunanistan'ın korint üzümünden yana tavır alması ve Yunanistan'a uyguladığı gümrük tarifesini Osmanlı Devleti'ne uygulamaması ihtilafa düşmeyi kaçınılmaz kılıyordu. BOA., HR.UHM., 365/37, 3 Mart 1906.

120 BOA., HR.TH., 374/114., 24 Nisan 1909.

121 Martal, agm., s. 22.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticarî ilişkilerinde bağıcılığa dair tutmuş olduğu belge ya da raporlar ışığında Osmanlı Avrupa ticarî ilişkilerinde bağıcılığın önemi 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'nın üretim ve tüketim alışkanlıklarında yaşanan değişime bağılı olarak artmıştır. Avrupa'da başta Fransa olmak üzere pek çok devletin bağlarına filoksera hastalığının sirayet etmesi ve bu hastalığın Avrupa bağlarında ağır tahribata neden olması, Osmanlı üzümlerinin uluslararası piyasada değerini artırmasına yol açmış ve Osmanlı Avrupa ticarî ilişkilerinde bağıcılığın önemi daha da değerli bir hale geldiği görülmüştür. Fakat başta Fransa'nın bağları olmak üzere Avrupa'daki diğer bağların yer yer filoksera etkisinden kurtulması, Avrupa'nın Osmanlı bağıcılığına yönelik ilgisinin azalmasına sebep olmuştur. Filokseranın Osmanlı bağlarına sirayet etmesiyle, Osmanlı-Avrupa ticarî ilişkilerinde filokseranın barınabileceği ürünleri ithal ve ihraç etmemek en çok dikkat edilen husus olduğu görülmüştür ve bu dönemde bağıcılığa yönelik Avrupa ile ticarî ilişkilerin filokserayı tamamen yok etmese de tesirini azaltabilen sülfür dü karbon, kükürt vb. kimyevi maddelerin alımı veya satışı üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin filoksera ile mücadelesinde kendisinden daha önce deneyim ve tecrübe kazanan Avrupalı devletlerin izlemiş olduğu yolu benimsediği görülmüştür. Bununla beraber başta Fransa, Rusya ve Romanya olmak üzere çeşitli Avrupalı devletlerin filoksera ile mücadelesinde aşılı asma fidanı ve çekirdeksiz kuru üzüm talepleri karşısında Osmanlı bağlarının güven verdiği gözlemlenmiştir. Ayrıca Osmanlı Hükûmetinin filokserayı arındırabildiği veya etkisini azabildiği kesimlerden üzüm ihracatına yönelik girişimlerinde, Osmanlı üzüm ihracatını zora sokan en önemli sorunun başta Fransa ve İngiltere olmak üzere diğer Avrupalı devletlerin uyguladığı yüksek gümrük tarifesi olduğu saptanmıştır. Bu duruma karşılık Osmanlı Hükûmeti'nin kendi üzümlerinden elde ettiği ispirotoları korumak ve yaygınlaştırmak için Avrupa'dan ithal edilen ispirotoların gümrük vergisini artırma yoluna giderek bağıcılık üzerinde Avrupa ile ticaretine yeni bir sanayi kolu açmak istediği tespit edilmiştir. Beraberinde, Osmanlı Hükûmeti'nin Avrupalı devletlerce istenen yüksek gümrük vergisini düşürtebilmek için uluslararası bağıcılık sektöründe daha rekabetçi olabilmek adına şarapçılık endüstrisine önemle eğilmeye çalıştığı görülmüştür. İlaveten, Osmanlı Devleti'nin bağıcılığa dayalı meşrubat ürünlerinin dış pazarda yer bulabilmesi için yeni olanaklar arayışı içerisinde olduğuyla karşılaşmıştır. Bu kapsamda Osmanlı Devleti'nin

Almanya, Rusya, Avusturya, İngiltere, İspanya ve Belçika sefaretleri aracılığıyla sıkı irtibat içerisinde kalarak şarap ve üzüm ihracı için fırsat arayışı içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Bundan başka, Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya yönelik üzüm ihracatında birincil derecede rakibinin Yunanistan olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin uluslararası üzüm sektöründe Yunanistan'a uygulanan daha düşük gümrük vergisinden dolayı kıyasıya bir rekabetin içerisine giremediği anlaşılmıştır. Fakat Osmanlı Devleti'nin bağcılığa dayalı ihracatını zora sokan tüm bu durumlara rağmen 20. yüzyılın başlarıyla beraber Osmanlı Devleti'nin bağcılığa verdiği önem sayesinde tatlı şarapların Avrupa piyasalarında değerini artırdığı görülmüştür. Genel olarak değerlendirildiğinde ise Osmanlı Devleti'nin uluslararası bağcılık sektöründe tutunabilmek için ciddi atılımlar yaptığı görülmekte ve Avrupa'nın Osmanlı bağcılığında elde edilen pek çok ürüne yönelik önemli bir ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.),

Sofya Sefareti (HR.SFR.04), 714/72.

Şura-yı Devlet (ŞD), 2494/10.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 72/75.

Meclis-i Mahsus (İ..MMS.), 95/4007.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 7/96.

Şura-yı Devlet (ŞD), 1193/35.

Şura-yı Devlet (ŞD), 2597/7.

Şura-yı Devlet (ŞD), 1388/9.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 366/27385.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 336/25175

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 346/25890

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 377/28253.

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO), 385/28851

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/3.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/5.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/9.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/14.

Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 142/6.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/15.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/11.

Hariciye Nezareti İdare (HR.İD.), 2021/12.

Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR.UHM.), 311/18.

Bab-1 Asaflı Mektubi Kalemi (A.MKT.MHM.), 532/3.

- Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT), 2565/42.
 Dahiliye Mektubi Kalemî (DH.MKT), 2307/4.
 Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 241/49.
 Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 241/34.
 Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 257/37.
 Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 320/110.
 Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR.UHM), 365/15.
 Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR.UHM), 365/35.
 Hariciye Nezareti Umur-ı Hukukiye-i Muhtalita Müdiriyeti (HR.UHM), 365/37.
 Hariciye Nezareti Tahrirat (HR.TH.), 374/114.

Eski Türkçe Eserler

- Bağcılık ve Şarapçılık*, Düyûn-u Umûmiye-i Osmaniye Varidât-ı Muhassasa İdare-i Merkeziyesi Matbaası, İstanbul 1326.
 Kadri, Hüseyin Kazım, *Bağlar Arasında*, İstanbul 1899.
 Kadri, Hüseyin Kazım, *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul 1914.
 Sabuh, İstepanyan, *Pamuk Ziraati ve Ticareti*, İstanbul Kainat Kitabhanesi, 1914.
 Torkumyan, Keğork, *Filoksera*, Matba Bağdadlıyan, İstanbul 1302.
 Resimli Ziraat Gazetesi, Nr. 14, 15 Haziran 1905.
 Zakaryan, Agop, *Bağların Böcek ve Hastalıkları: Filoksera (Filoksera ve İstatriks)*, Aydın Vilayet Matbaası, 1895.
Ziraat Gazetesi Birinci Sene, Nr. 1, Temmuz 1881.
Ziraat Gazetesi İkinci Sene, Nr. 17, 13 Mart 1882.
Ziraat Gazetesi İkinci Sene, Nr. 22, 27 Mayıs 1883.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Beydilli, Kemal, "Paris Antlaşması", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C 34, 2007.

Çapar, Onur, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Fransız Demir Yolu Yatırımları”, *History Studies*, C 12, S. 3, 2020.

Çapar, Onur, *Osmanlı Devleti’nde Fransız Sermayesi (1838-1914)*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2019.

Demiryürek, Mehmet, “İngiliz İdaresi Döneminde Kıbrıs’ta Filoksera (Asmabiti) ile Mücadele (1878-1895)”, *Kebikeç*, S 23, 2007.

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara 2006.

Eldem, Edhem vd., *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, çev. Sermet Yalçın, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

Eldem, Edhem, “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”, *Türkiye Tarihi 1603-1839*, ed. Suraya Faroqhi, çev. Fethi Aytuna, Kitap Yayınevi, İstanbul 2016.

Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014.

Goffman, Daniel, *Osmanlı Dünyası ve Avrupa 1300-1700*, çev. Ülkün Tansel, Kitap Yayınevi İstanbul 2004.

Gökdemir, Oktay, “XIX. Yüzyıl Sonunda İzmir ve Çevresinde Tütün Kaçakçılığı”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S 3, C 1, 1993.

Kasaba, Reşat, *Dünya, İmparatorluk ve Toplum*, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005.

Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi On Dokuzuncu Yüzyıl*, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1993.

Keskin, Özkan, “Üzümün Bağı Asmanın Kurdu: Osmanlı İmparatorluğu’nda Filoksera ile Mücadele”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXX/2, 2015.

Kıray, Emine, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim, İstanbul 1995.

Lake, David A, “Britanya ve Amerikan Hegemonyasının Karşılaştırılması: Gerileme Çağı Üzerine Bazı Dersler”, *Bilgi Sosyal Bilimler Dergisi*, çev. Mehmet Zeki Ak ve Ünsal Ozan Kahraman, 2014.

Martal, Abdullah, “XX. Yüzyıl Osmanlı Ekonomisi ve Batı Anadolu’da Kooperatifçiliğe Yol Açan Ekonomik Gelişmeler”, *Tariş Tarihi*, Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı Tariş Tarihi Projesi, İzmir 1993.

Özgül, Cihan, “Osmanlı’dan Cumhuriyet Türkiye’sinin İlk Yıllarına Filoksera Hastalığının Batı Anadolu’daki Ekonomik Sonuçları Üzerine Tespitler”, *Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildiriler – 2*, 25-27 Nisan 2019, ed. Mustafa Öztürk ve Ayşe Değerli, İzmir 2019.

Özgül, Cihan, “Bereketli Topraklarda Üretmek ve Paylaşmak” *İzmir Çevresinde Ticarî Tarım (1844-1914)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, İzmir 2014.

Pamuk, Şevket, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, çev. Gökhan Aksay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi*, İletişim, İstanbul 2007.

Petmezas, Socrates, “XX. Yüzyıllarda Yunanistan’da Kuş Üzümü Yetiştiriciliği ve İhracatı”, *Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, çev. Mehmet Kuru, ed. Alp Yücel Kay, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2017.

Pınar, İlhan, *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir, Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir 1608-1908*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2001.

Pullukçuoğlu Yapucu, Olcay, *Aydın Sancağı 1845-1914 (Sosyal, Ekonomik, İdari, Kültürel Durum)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2006.

Quataert, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, C 6, İstanbul 1985.

Quataert, Donald, *Anadolu’da Osmanlı Reformu*, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2008.

Serçe, Erkan, “Emek ve Sermaye Arasında İncir Ticareti ve İzmir”, *İncirin Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, ed. Alp Yücel Kaya, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2019.

Syrett, Elena F., “XVIII. Yüzyıl Başından, XX. Yüzyıl Başlarına Krala Gemiyle İzmir’den Giden Sultaniye Kuru Üzüm İhracatı”, *Üzümün Akdeniz’deki Yolculuğu Konferans Bildirileri*, çev. Mehmet Kuru, ed. Alp Yücel Kay, İzmir Büyükşehir Belediyesi Akdeniz Akademisi, İzmir 2017.

Syrett, Elena F., *18. Yüzyılda İzmir'de Ticaret (1700-1820)*, ev. ıgdem Diken, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayını, İzmir 2006.

Tezel, Yahya S., *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923-1950)*, Yurt Yayınları, Ankara 1982.

Tozduman, Arzu, *Aydın Güzelhisar'nın Sosyal ve İktisadi Durumu (1844)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1992.

Turgay, A. Üner, "Trabzon", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri 1800-1914*, ev. Gül Çağalı Güven, ağlar Keyder ve Diğerleri, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1994.